

Тема 3. Основи культури професійного мовлення

Мовна культура людини - це дзеркало її духовної культури.
В. Сухомлинський

1. Мова і мислення. Мова і мовлення
2. Поняття культури мови та культури мовлення
3. Комунікативні ознаки культури мови. Мовний етикет
4. Типологія мовних норм
5. Словники у професійному мовленні. Типи словників

Список використаної літератури

1. Грищенко Т.Б. Українська мова та культура мовлення / Т.Б. Грищенко. К., 2005.
2. Коваль А.П. Культура ділового мовлення / А.П. Коваль. К., 1990.
3. Корж А.В. Українська мова професійного спрямування / А.В. Корж. К., 2009.
4. Культура української мови: довідник / За ред. В. Русанівського. К., 1990.
5. Культура фахового мовлення: навчальний посібник / За ред. Н.Д. Бабиш. Чернівці, 2005.
6. Мацюк З. Українська мова професійного спрямування / З. Мацюк, Н. Станкевич. К., 2005.
7. Михайлюк В. Українська мова професійного спілкування / В. Михайлюк. К., 2005.
8. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради / О. Пономарів. К., 2001.
9. Шевчук С.В. Українська мова за професійним спрямуванням: підруч. / С.В. Шевчук, І.В. Клименко. К., 2010.

1. Мова і мислення. Мова і мовлення

Мова і мислення – два нерозривно пов'язаних види суспільної діяльності, що відрізняються один від одного за своєю сутністю і специфічними ознаками.

Мислення – це узагальнене й абстрактне відображення мозком людини явищ дійсності в поняттях, судженнях й умовисновках.

У «Філософському енциклопедичному словнику» мислення визначається як «інформаційна діяльність, що набула якості опосередкованого, узагальненого пізнання, яке за допомогою абстрагування, міркувань (зіставлень пізнавальних образів та логічного виведення думок) і типізації даних про світ явищ розкриває їх необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку».

Мисленню властиві такі процеси, як абстракція, узагальнення, аналіз, синтез, постановка певних завдань і знаходження шляхів їх розв'язання, висунення гіпотез тощо.

Мова й мислення тісно пов'язані між собою. На цьому наголошував ще у ХІХ ст. відомий мовознавець О. О. Потебня у праці «Думка й мова» (1892 р.). Це доведено і результатами сучасних досліджень у галузі когнітивної лінгвістики та психології. Учений зазначав: «Слово не є [. . .] зовнішнім додатком до готової вже в людській душі ідеї необхідності. Воно є засіб, що впливає із глибини людської природи, створювати цю ідею, оскільки тільки за допомогою його відбувається й розклад думки. Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так у ньому ж насамперед вона бачить ту законність, яку потім переносить на світ. Думка, виплекана словом, починає відноситися безпосередньо до самих понять, у них знаходить шукане знання, на слово ж починає дивитися як на сторонній і довільний знак і дає змогу спеціальній науці для пошуку необхідності у всій будівлі мови й у кожному окремому її камені

Таку ж важливу роль відіграє слово й стосовно до іншої властивості думки, неподільної з попередньою, саме по відношенню до прагнення усьому визначати своє місце в

системі». Але цей зв'язок не є простим, прямолінійним, тому єдність мови та мислення не є їх тотожністю.

Але немає слова, словосполучення, речення, які б не виражали думки. Один із основоположників лінгвістики як науки *німецький учений Вільгельм фон Гумбольдт стверджував: «Мова є орган, який формує думку»*. Однак мова - це не мислення, а лише одне з найголовніших знарядь, інструментів мислення. На думку О. О. Потебні, «на слово не можна дивитися як на вираз готової думки. Такий погляд [. . .] веде до багатьох суперечностей і помилок щодо значення мови в душевній економії. Навпаки, слово є виразом думки лише настільки, наскільки служить засобом до її створення».

Отже, мова є засобом вираження думки, і одночасно – знаряддям її формування. Проте мислення може здійснюватися не тільки за допомогою мови, а й без слів. *Існують типи мислення, які здійснюються невербально:*

- а) чуттєво-образне (наочно-образне);
- б) технічне (практично-дійове);
- в) поняттєве (словесно-логічне).

Чуттєво-образне мислення - мислення конкретними образами, картинами (в мозку «прокручується своєрідний фільм») і притаманне не тільки людині, а й вищим тваринам (собакам, кішкам, мавпам тощо).

Чуттєво-образне мислення властиве всім людям, а особливо представникам творчих професій (письменникам, художникам, артистам, режисерам, балетмейстерам тощо).

Технічне (практично-дійове) мислення – здійснюється без участі мови, як і наочно-образне мислення, властиве вищим тваринам і людині. Трудові дії людини, як елементарні дії вищих тварин, осмислені. Так, наприклад, якщо високо підвісити банан, то мавпа, щоб його дістати, ставить ящик, бере в передні кінцівки палку, вилазить на ящик і збиває банан.

Практично-дійове мислення притаманне всім людям, але найбільшою мірою спеціалістам технічних професій. Інколи інженеру легше створити нову машину, ніж захистити свій проект (важко підбирати потрібні слова та вирази). А від тих, хто працює на комп'ютерах, можна почути, що вони мислять машинною (комп'ютерною) мовою.

Поняттєве мислення - здійснюється за допомогою мови. Абстрактні поняття про любов і ненависть, життя і смерть, мову й мислення, науку й культуру, теорію відносності А. Ейнштейна чи гіпотезу вроджених граматичних структур Н. Хомського осмислити і передати без участі мови неможливо. Однак, слід зауважити, що людина і в цьому випадку не завжди мислить вголос, тобто вимовляючи слова. Частіше люди мислять за допомогою внутрішнього мовлення ("про себе"), яке відрізняється від зовнішнього тим, що є згорнутим, зредукованим.

У людей усі типи мислення переплітаються, але превалує поняттєве, тобто **основним знаряддям мислення є мова**.

Мовлення є формою існування живої мови, у мовленні мова функціонує, розвивається. Мова і мовлення тісно пов'язані між собою. Мовлення існує на контексті певної мови, а мова виявляє себе в мовленні її носіїв.

Мовлення - основа будь-якої мови, процес добору і використання засобів мови для спілкування з іншими членами певного мовного колективу.

Відомий швейцарський учений, основоположник структурної лінгвістики Фердінан де Соссюр зазначав: «Мова – це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом. [...] Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі й розуму...».

Мова щодо мовлення – явище загальне; вона належить усім, хто нею користується.

Мовлення ж щодо мови – часткове, окреме, індивідуальне. Та без повсякденного вжитку на всіх вікових і соціальних рівнях, невинного розвитку форм і засобів спілкування навіть найрозвиненіша мова приречена на асиміляцію і зникнення.

Розділяються **усне і писемне мовлення**. Порівняно з писемним усне є мовною творчістю, імпровізацією; воно значно емоційніше й експресивніше, ніж писемне.

Будь-які зміни виникають спершу в мовленні і потім поширюються в мові, з індивідуального факту стаючи явищем соціальним.

1. Поняття культури мови та культури мовлення

Мова не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ.

З культурою мови насамперед пов'язують уміння правильно говорити й писати, добирати мовно-виражальні засоби відповідно до мети й обставин спілкування. Проектуючись на певну систему, культура мови утверджує норми: лексичні, граматичні, стилістичні, орфоепічні, орфографічні тощо.

Розрізняють поняття «культура мови» і «культура мовлення». Термін «культура мови» використовується у двох значеннях: як наука і як рівень сформованості літературної мови. Культура мови – мовознавча наука, яка на основі даних лексики, фонетики, граматики, стилістики формує критерії усвідомленого ставлення до мови, виробляє механізми нормування й кодифікації (введення в словники, у мовну практику).

Культура мови – наукова дисципліна, завданням якої є вдосконалити літературну мову як засіб культури, знання про різні жанри і форми висловлювань, про мовне життя суспільства і тенденції його розвитку та ін. Термін «культура мови» використовується у двох значеннях: як наука і як рівень сформованості літературної мови.

Культура мови – показник її унормованості, що визначається загальноприйнятими нормами. Свідченням рівня сформованості літературної мови є наявність і фіксованість її норм у текстах, словниках, довідниках.

Культура мовлення – наука, яка вивчає стан і статус норм сучасної української мови в конкретну епоху та рівень лінгвістичної компетенції сучасних мовців, який виявляється у вмінні правильно, цілеспрямовано й майстерно використовувати мовно-виражальні засоби залежно від мети й обставин спілкування.

Культура мовлення – нормативно-регулятивний аспект, пов'язаний зі встановленням правил користування мовними засобами, зорієнтований на носіїв мови; спираючись на здобутки мовної культури, передбачає безумовне додержання (усно і на письмі) норм літературної мови та мовленнєву майстерність того, хто говорить, або пише.

У культурі мовлення зазвичай виокремлюють 3 аспекти:

- а) нормативний (дотримання норм літературної мови);
- б) комунікативний (вибір точних і виразних мовних засобів з огляду на мету, зміст, сфери спілкування);
- в) етичний (дотримання правил мовленнєвого етикету).

Досконале володіння мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності людини визначає її культуру мовлення.

Мовлення високої культури має такі риси: нормативність, правильність, точність, логічність, чистоту, простоту, виразність, стислість, образність, доречність, етичність, естетичність, милозвучність та інші якості.

Характеризувати мовлення окремої особи, певної групи чи всього суспільства можна не тільки за цими найсуттєвішими позитивними ознаками, а й за іншими. **Мовлення також можна класифікувати:**

- за відповідністю дійсності: правдиве – неправдиве; точне – менш точне – не зовсім точне – не точне;
- за емоційною насиченістю: збуджене, сухе – емоційно-нейтральне – емоційно-образне; гостре, відверте, пряме, набридливе;
- за впливом на адресата: переконливе – непереконливе, погрозливе, імперативне, закличне, дохідливе;
- за способом викладу: логічне – алогічне; стисле – громіздке; продумане, вдумливе;
- за виразністю: виразне – невиразне;
- за гучністю: голосне – притишене – тихе;
- за відповідністю ситуації мовлення: доречне – недоречне;
- за темпом: уповільнене – прискорене;
- за артикуляцією: шепеляве, заїкувате, дефектологічне;

— за відповідністю до мовних норм: правильне – неправильне; нормативне – ненормативне.

Реалізацією якостей мовлення, гармонійним їх поєднанням забезпечується індивідуальна, колективна і всенародна культура мовлення.

Володіння навичками високої культури мовлення розглядається в сучасних умовах як імідж успіху особистості. Недостатній рівень мовної культури значно знижує рейтинг молодшої людини. Красномовство, вміння правильно, виразно і точно говорити завжди було необхідною частиною культури особистості.

Володіння високою культурою мови є важливою умовою професійного успіху особистості. Неправильна, примітивна мова може згубно позначитися і на оцінці професійної діяльності молодшої людини.

Основу формування високої культури мовлення становить мовний ідеал, зразок, відповідно до якого і розвивається нормативно багата мова.

3. Комунікативні ознаки культури мови. Мовний етикет

Мовленнєва культура особистості переважно залежить від її зорієнтованості на основні риси бездоганного, зразкового мовлення. **Головними комунікативними ознаками культури мовлення є:**

Якості мовлення	Правила мовлення
Правильність Змістовність	Визначальна ознака мовлення, яка полягає у відповідності його літературним нормам, що діють у мовній системі (орфоепічним, орфографічним, морфологічним, лексичним, синтаксичним, стилістичним, пунктуаційним, словотвірним) Продумати текст й основну думку висловлювання; розкрити їх повно; матеріал підпорядковувати темі й основній думці; не говорити й не писати зайвого
Точність	Добирати слова і будувати речення так, щоб найточніше передати зміст висловлювання.
Логічність, себто послідовність	Говорити й писати послідовно; забезпечувати смислові зв'язки між словами і реченнями у тексті
Багатство і різноманітність	Використовувати різноманітні мовні засоби для вираження думки; уникати однотипних конструкцій речень, невиправданого повторення слів
Доречність і доцільність	Добирати мовні засоби відповідно до мети й умов спілкування, зважати на особливості мовної ситуації та її учасників
Чистота	Дотримувати норм літературної мови; уникати згубних, лайливих, вульгарних слів, слів-паразитів; уникати надмірного вживання запозиченої лексики.
Виразність	Добирати слова й будувати речення так, щоб привернути увагу до сказаного чи написаного, зацікавити співрозмовника оригінальністю, образністю висловлювання

Усі названі комунікативні ознаки культури мовлення тісно пов'язані між собою, і засвоювати їх треба в цілому. Висока культура мовлення – суттєвий показник загальної культури і її велика перспектива. З неї починається кар'єрне зростання особистості.

Мовний етикет залежить від соціального статусу суб'єкта і адресата спілкування, їх фаху, віку, статі, характеру, віросповідання.

Мовний етикет має національну специфіку. Кожний народ створив свою систему правил мовного етикету. Сучасний мовознавець Я. Радевич-Винницький зазначає: «За етикетом упізнають «своїх» етнічно (національно) і/або соціально (віком, родом занять, релігією тощо)». У поняття культури мовлення входить і поведінка мовця, або мовний етикет.

У кожній національній спільноті вироблено певні етичні норми поведінки (мовний етикет), що визначають норми спілкування. **Мовний етикет** – система стійких мовних

формул, рекомендованих суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, підтримання спілкування у виразній тональності відповідно до їх соціальних ролей і рольових позицій стосовно один одного в офіційних і неофіційних обставинах. Це найбільш уживані слова і вирази, з якими люди звертаються один до одного, виявляючи ввічливість, пошану, стриманість, такт. Мовний етикет має національну специфіку і закріплений в системі мовних етикетних формул. Правила мовного етикету становлять особливу групу стереотипних, стійких форм спілкування, що реалізуються переважно в одиницях лексичного (*Дякую! Добридень!*), фразеологічного (*Ні пуху, ні пера!*) і частково морфологічного рівнів (вживання займенникових форм пошанної множини *Ви* та *ти*). У структурі мовного етикету виокремлюють етикетні форми звертань і вітань; формули вибачення, прохання, подяки; формули прощання, побажання.

Мовні формули хоч і достатньо стійкі, однак легко варіюються, утворюючи розгорнуті синонімічні ряди. До їх складу входять різностильові одиниці, з-поміж яких виділяють стилістично нейтральні (*Вибачте, будь ласка! Добрий день!*) та стилістично забарвлені, вживані в певних стилях, ситуаціях спілкування (*Привіт!*). Вибір із синонімічного ряду певної одиниці залежить від позамовних чинників, зокрема мети, завдань, умов спілкування.

Український мовленнєвий етикет, утілений у системі мовних знаків, символів, словесних формул та невербальних засобів, утворює матрицю, що слугує в різноманітних ситуаціях спілкування і є одним із кодів, який увиразнює своєрідність національно-мовної картини світу. Він сформувався історично в культурних верствах нашого народу й передається від покоління до покоління як еталон шляхетної мовленнєвої поведінки українця, виразник людської гідності та честі, українського аристократизму духу. Це явище прогресивне й суто національне, бо належить рідній (материнській) мові та відображає національний характер українця, його ментальність - склад розуму, самотутній спосіб мислення та світосприймання. Це категорія в основному стала. Однак прогрес суспільства вносить у нього, відповідно до конкретних практичних потреб, певні корективи, спрямовані на подальше вдосконалення й розвиток. Скажімо, поява радіо, телевізора й телефону, інтернету зумовила потребу у відповідному для них етикеті спілкування. І все ж основа мовленнєвого етикету незмінна - утвердження гречності й доброзичливих стосунків між людьми.

Український мовленнєвий етикет передбачає властиві українцям національно-специфічні правила мовленнєвої поведінки, утілені в системі стійких формул і виразів для прийнятих і запропонованих суспільством ситуацій чемного контакту зі співбесідником. До таких ситуацій належать: звертання до співрозмовника та привернення його уваги, вітання, знайомство, вдячність, пробачення, прощання тощо. Для прикладу наведемо деякі шанобливі етикетні вирази, якими послуговувався відомий український учений Михайло Пилипович Кравчук, листуючись із різними адресатами: *За високу честь дозвольте у Вашій особі скласти Науковому Товариству глибоку подяку; Отож при нагоді чи не були б Ви ласкаві дати мені відомості про монографію; Прошу прийняти вислів моєї глибокої пошани; Велика Вам дяка за пам'ять.*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Звертаючись до кого-, чого-небудь, українці вживають іменники в кличному відмінку. Звертатися можна за іменем, іменем та по батькові, за прізвищем, науковим, військовим та іншим званням, за назвою посади, використовуючи водночас і слова українського етикету на зразок **пане, пані, панове, добродію** тощо. Напр. : *Доброго ранку, Петре! Вітаю Вас, Ніно Олексіївно! До зустрічі, пані Галино! Усього найкращого, пане Віталію! Як справи, пані добродійко?* Варто зазначити, що **пані** в українській мові належить до невідмінюваних слів, що є нормативним слововживанням, напр. *познайомився з пані* (а не з панею) *Оленою*.

Основна вимога мовленнєвого етикету - ввічливість, статечність, пристойність, уважність і чемність співрозмовників. Українське виховання застерігає дітей і молодь від уживання грубих, лайливих, образливих слів. Осуджуються ті батьки, які сваряться при дітях. Сварки породжують потворність у взаєминах. *«Як батько кричить, то син гарчить, а як батько лається, то син кусається»*, - каже народне прислів'я. У мовному спілкуванні красивим є тільки те, що сприяє шляхетним людським стосункам. Тож негарно мовчати, коли треба говорити, і негарно говорити, коли треба мовчати. Про мовчунів у народі кажуть:

«Мовчить, як пень», «Мовчить, як води в рот набрав». Схвалюючи людей, які добре володіють мовою («За словом до кишені не полізе»), народна педагогіка водночас засуджує порожню балаканину, зайві, фальшиві прикраси в мові («Красно говорить, а слухати нічого»). Та найбільше дістається базікам: «Язиком сяк і так, а ділом ніяк», «Базіка - мовний каліка», «Бесіди багато, а розуму мало».

Український мовленнєвий етикет прикметний неординарністю, бо постав на власному національному ґрунті та пройнятий духом європеїзму. Він віддзеркалює лагідну вдачу українців, схильність до коректності й толерантності в людських стосунках.

Мовний етикет як соціально-лінгвістичне явище виконує такі функції:

- контактнo-підтримувальну – встановлення, збереження чи закріплення стосунків адресата й адресанта;
- ввічливості (конотативну) – прояв чемного поведіння членів колективу один з одним;
- регулювальну (регулятивну) – регулює взаємини між людьми у різних ситуаціях при спілкуванні;
- впливову (імперативну, волюнтаривну) – передбачає реакцію співбесідника - вербальну, невербальну чи діяльнісну;
- звертальну (апелятивну) – привернення уваги, здійснення впливу на співбесідника;
- емоційно-експресивну (емотивну), яка є факультативною.

4. Типологія мовних норм

Кожна національна мова характеризується наявністю **норм – сукупністю мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування на певному історичному етапі**. Це історично сформований, вироблений літературною традицією і суспільно усвідомлений стандарт, який регулює мовленнєву діяльність у її типових різновидах. Об'єктом вивчення культури мови є сама мова, а предметом – норми в їхньому конкретно-історичному вияві. Норми надають мові характеру впорядкованості і загальної обов'язковості. Основними ознаками мовної норми є традиційність, стабільність, варіативність. Норма формується на основі низки критеріїв, з-поміж яких найважливіші: територіальний (синтез південно-західного, південно-східного та північного говорів), критерій авторитетних письменників, відповідність мовній системі – її внутрішнім законам та закономірностям. .

Мовна норма - це сукупність загальновизнаних мовних засобів, закріплених в процесі суспільної комунікації, що вважаються правильними та зразковими на певному історичному етапі. Мовні норми характеризуються системністю, історичною та соціальною зумовленістю, стабільністю й водночас змінністю. Нормативність мови виявляється на рівні орфоєпії, акцентуації (наголошування), лексики, морфології, синтаксису, фразеології, стилістики.

Орфоєпічн	Правильну вимову звуків, звукосполучень	віддзеркалюватися; піджак; голова - ганок;
Акцентуаційні	Наголошуваність слів	завжди, феномен, середина, алфавіт
Графічні	Запис звуків на письмі	Буква щ пердає 2 звуки [шч]; звукосполучення дз, дж передає 1 або 2 звуки;
Орфографічні	Правильний запис слів	день у день; В'ячеслав; і мене не мене, і мене не мене
Граматичні	Правильне творення і вживання слів та їх форм, правильну побудову словосполучень і речень	дякую вам (а не дякую вас), вибачте мені (а не вибачаюся), підзвітність уряду парламентові (а не

		підзвітність уряду (парламенту)
Лексичні	Вживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у реченні і словосполученні	дрібні (а не мілкі) гроші, але мілка тарілка; кампанія виборча, а компанія весела; коштує п'ять гривень, але зображення старовинних гривень (металевих шийних прикрас у вигляді обруча)
Стилістичні	Вживання слів відповідно до їх стилістичного забарвлення та стилю мовлення	говорити – висловлюватися – балакати – базікати – верзти – теревенити;
Пунктуаційні	Правильну розстановку розділових знаків	Карати, не можна милувати. Карати не можна, милувати.

Орфоепічні норми регулюють правильну вимову звуків, звукосполучення та наголошення слів. Вивчення правильної вимови спрямовується на подолання вимовних помилок, спричинених впливом правопису, особливим впливом діалектів, інших мов (особливо за умов білінгвізму – у мовознавстві явище володіння двома мовами як рідними).

Щодо вимови голосних звуків можна виділити такі найголовніші норми.

1. Вимова наголошених і ненаголошених [а], [о], [у] [і] в основному чиста і виразна. Проте ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] може вимовлятися з незначним наближенням до [у]: [зоул'а], [тоум].

2. Ненаголошені [е], [и] вимовляються з більшим чи меншим наближенням один до одного [еи], [ие]: [пеиреикопти].

Вимова приголосних звуків.

1. Дзвінки приголосні не втрачають своєї дзвінкості в абсолютному кінці слова: [гриб], [сторож], а також у позиції перед наступними глухими в середині слова: [казка], [стежка] (крім слів кігті, нігті, вогкий, легкий, дьогтю, де [г] // [х]).

2. Глухі приголосні перед шумними дзвінками у межах слова вимовляються дзвінко (боротьба, анекдот).

3. Вимова [у], [і] в кінці слова після голосного, на початку слова перед приголосним і всередині слова після голосного перед приголосним (мавпа, враз, хороший).

4. Буквосполучення дж, дз можуть вимовлятися як аффрикати [дж], [дз], якщо вони перебувають у межах однієї морфеми (джміль, дзвоник). Роздільна вимова цих звуків в таких випадках є порушенням вимови. Дж, дз вимовляються як два окремих звуки, якщо належать до різних морфем (надзвуковий, віджени).

5. Перед наступними м'якими або пом'якшеними приголосними у вимові виступають пом'якшені [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [н'] (пісня, сльоза, радість, кінський).

6. Перед голосним [е] приголосні вимовляються твердо (береза, елегантний), крім тих випадків, коли приголосні виступають у російських власних назвах перед суфіксом – єв (Лебедєв, Конєв, а також у словах сине, останне, лє).

7. Приголосний [г], властивий деяким власне українським, зокрема звуконаслідувальним і зукраїнізованим словам іншомовного походження (аґрус, ганок, дзига, ґрати ґ). У власних назва іншомовного походження, які у мові-джерелі мають у своєму складі g, можна вживати і задньоязиковий, і фарингальний звуки, [г], і [ґ] (Гданськ, Гете).

Орфоепічні норми також пов'язані з чергуваннями приголосних: буквосполучення – жці (ложці) вимовляється [з'ц'і], відповідно – щці (ромашиці) – [с'ц'і], -чці (ручці) – [ц'і]; -тці (на нитці) – [ц'і] тощо.

Для вимови характерне спрощення в окремих групах приголосних *туристський, студентський*. Проте в українській мові є і слова, що містять сполучення кількох приголосних (*герцогство, контрпропозиція*).

Акцентуаційні норми - визначають правильне наголошування слів. Для української вимови властивий не фіксований, а вільний, рухомий наголос. Він може падати в різних словах на будь-який склад, пересувається зі складу на інший при зміні слова. В естонській, латиській, чеській, фінській мовах наголос завжди падає на перший склад, у польській, грузинській – на передостанній, у вірменській, французькій – на останній. Більшість слів української мови мають фіксований наголос. В окремих словах можливий подвійний наголос: *доОговір, зАвждИ*.

Водночас наголос нерідко виконує словорозрізнявальну функцію (пор. *дорОга* (іменник) – *дорогА* (прикметник), *Атлас* (альбом) – *атлАс* (тканина), *типОвий* (характерний) – *типовИй* (стандартний; зразковий) тощо). Неправильне наголошування може призвести до нерозуміння висловленого.

Наприклад, *об'єднання у значенні організація, товариство, спілка (статут об'єднання)* і *об'єднання у значенні дія (відбулося об'єднання сил)*; *обладнання у значенні сукупність механізмів, приладів, пристроїв (нове обладнання)* і *обладнання у значенні дія (закінчено обладнання кабінету)*.

Необхідно правильно наголошувати подібні слова, щоб уникнути непорозуміння.

Словесний наголос виконує й форморозрізнявальну функцію.

Найчастіше наголос виступає засобом розмежування відмінкових форм іменників однини та множини.

Наприклад: *свіжі новини – не чув новин, зелені поля – край поля, малі ріки – берег рік*.

Також наголос розрізняє дієслівні форми доконаного і недоконаного виду: *почали засипати – треба засипати, скликали – кликали*. Звичайно, в наведених прикладах різниця в граматичному значенні підтримується контекстом, але наголошування теж відіграє свою важливу роль.

Отже, український наголос має ряд особливостей, знання яких сприяє удосконаленню усного мовлення.

Окремі закономірності наголошування.

Різномісність і рухомість українського наголосу:

1) У двоскладових іменниках чоловічого роду, які в однині мають наголошений перший склад, у формі множини наголос пересувається на останній склад: *автор – автори, корпус – корпуси, паспорт – паспорти, округ – округи, ректор – ректори*.

2) Переважна більшість двоскладових іменників жіночого роду, які закінчуються на -ка, у відмінкових формах множини має наголос на закінченні. Наприклад: *бійка – байки, гілка – голки, клітка – клітки, хатка – хатки, картка – картки*.

4) У сфері прикметника слід звернути увагу на наголошування непохідних двоскладових прикметників. Значна частина їх уживається з наголосом на закінченні: *нов?й, стар?й, нудн?й*. Під впливом російської мови подібні прикметники іноді наголошують неправильно. Водночас є чимало двоскладових непохідних прикметників, які мають наголос на корені: *б?сий, ц?лий, т?хий*.

Досить часто неправильно наголошують двоскладові якісні прикметники з суфіксом -к(ий). Нормативним є наголос на закінченні: *вузьк?й, жарк?й*.

Слід звернути увагу на деякі префіксальні прикметники, які можуть мати однакове наголошування з відповідним без префіксальним словом: *грозовий – передгрозовий, післягрозовий; видовий – міжвидовий, підвидовий; а також різне наголошування: черговий – позачерговий; часовий – позачасовий*.

5) Кількісні числівники *один?дцять, чотирн?дцять* наголошуються, як і інші слова даного типу. Цей наголос зберігають однокореневі збірні числівники: *одинадцятєро, чотирн?дцятєро*.

6) Особові займенники *я, ти, він (вона, воно)* без прийменників у відмінкових формах мають наголос на закінченні: *зустрічав мен?, дарував мен?*.

Варіативне наголошування. В українській мові досить частотним є варіативне наголошування в межах норми. Існують варіанти наголошування в усіх формах одного й того ж слова: *огляд?ч і оглядач, оглядач? і оглядача*. Буває й так, що варіанти наголосу можливі лише в деяких формах слова. Наприклад: *вишині, в?шень і виш?нь, в?шням, в?шнями, на вишнях; гостям і гостям, г?стьми і гістьми; у гостях і у гостях*.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ наголошення деяких слів, у яких найчастіше порушується наголос: *вІпадок, вимОга, довІдник, запискИ, каталОг, квартАл, мАркетинг, симетрІя, фенОмен, чорнОзем, цЕнтнер, ціннИк*.

Лексичні норми встановлюють правила слововживання. Їх фіксують насамперед словники. Ці норми є найменш консервативними, адже мова постійно поповнюється новими словами. Лексико-семантичні норми – регулюють уживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у словосполученні та реченні.

Пор. : **Неправильно Правильно**

відказати у послугі відмовити у послугі

добитися результатів домогтися (досягти) результатів

підняти питання порушити питання, але підняти (збільшити) ціну,

відстоювати думки обстоювати думки

любє рішення будь-яке рішення

зібрання колективу збори колективу

Відхилення від норм слововживання у мовній практиці зумовлені кількома чинниками:

– незнанням точного лексичного значення слова, наприклад: Часопис "Молодь України" відсвяткував свій ювілей. Часопис - періодичне друковане видання у вигляді книжки; журнал. Отже, у цьому реченні слід вживати слово газета, а не часопис.

– невмінням вибрати із синонімічного ряду найбільш точне слово, тобто незнанням синонімічного багатства мови, яке урізноманітнює вислів. .

Граматичні норми регулюють правильне творення і вживання слів та їх форм, правильну побудову словосполучень і речень. Наприклад, для української літературної мови не характерні активні дієприкметники теперішнього часу на *-учий (-ючий)*, на зразок: *зволужуючий, пануючий, вражаючий, виконуючий обов'язки, початкуючий інженер*. Замість них можна вживати прикметники із суфіксами *-льн-, -н-*, іменники, підрядні означальні речення: *зволужувальний, панівний, приголомшливий, виконувач обов'язків, інженер-початківець*. Українська мова має чітко окреслені норми щодо різних видів синтаксичного зв'язку. Наприклад, віддієслівні іменники *завідувач, командувач, поширювач* вимагають, щоб додаток стояв після них у родовому. відмінку: *завідувач відділу, командувач армії*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ на деякі типові порушення граматичних норм та їхні правильні відповідники:

Неправильно - Правильно

біля триста - близько трьохсот

в залежності - залежно від

в інший час - іншим часом

в той день того дня, тоді

вжити (що) заходи вжити (чого) заходів

діючий закон чинний закон

не викликає довіру не викликає довіри

по місцю проживання за місцем проживання

Морфологічні норми передбачають вживання у мовленні повнозначних змінних слів, граматична оформленість яких відповідає нормі української літературної мови.

Морфологічні норми регулюють правильне вживання форм слів. Зокрема, саме ці норми допомагають здійснити правильний вибір закінчення для іменника у різних відмінкових формах.

Усі іменники, за незначним винятком, поділяються за граматичним родом на три групи: чоловічий, жіночий і середній рід.

У визначенні роду іменників не завжди можна орієнтуватись на закінчення. Інколи під впливом російської мови іменники неправильно відносять до певного роду і, відповідно, неправильно змінюють.

Наприклад, іменники *степ, кір, Сибір, біль, собака* в українській мові належать до чоловічого роду, а в російській мові - до жіночого роду. Отже, правильно говорити *широкий степ, сильний біль, злий собака*. Іменник *путь* в українській мові належить до жіночого роду, а в російській - до чоловічого. Отже, правильно *далека путь*.

Слід запам'ятати, що іменники *тюль, шампунь* належать до чоловічого роду: *гарний тюль, запашилий шампунь*.

Орфографічні норми – регулюють правильний запис слів. Слова пишуться за такими принципами: фонетичним (пишуться так, як і вимовляються); морфологічним (зберігаються значущі частини слова) та традиційним, або історичним та змістовим, коли написання різняться за значенням слів: *догори – до гори, по новому – по-новому*. У написанні окремих слів ці принципи часто поєднуються.

Синтаксичні норми регулюють усталену будову словосполучень і речень.

Будь-яке поширене речення містить у собі сполучення слів, які передають необхідну інформацію і побудовані за граматичними законами певної мови. Порухення синтаксичної норми у побудові словосполучень може бути пов'язано з різними причинами: недостатнє знання мови, низький мовнокультурний рівень, вплив російської мови тощо.

Одним із прикладів таких порушень є неправильне вживання форми залежного слова в числівникових словосполученнях. У функціонування числівників виявляються такі закономірності їх сполучуваності з формами числа іменників:

1) числівник *один (одна, одне)* узгоджується з іменниками в роді, числі й відмінку (*один день, одна хвилина, одне вікно, одні двері*);

2) числівники *два, дві, обидва, три, чотири*, а також складені числівники з останнім компонентом *два, три, чотири* в називному і знахідному відмінках мають при собі іменники у формі називного відмінка множини (*два студенти, обидва студенти, три кілометри (а не кілометра)*); у непрямих відмінках ці числівники узгоджуються з формами іменників (*двох студентів, трьом кілометрам*); Якщо до складу словосполучення, крім числівника й іменника, входить ще прикметник, дієприкметник або займенник у функції означення, то цей атрибутивний компонент узгоджується з іменником і виступає також у формі називного (знахідного) множини або ж вживається у формі родового множини: *три високі (високих) постаті, двадцять три сумлінні (сумлінних) студенти*;

3) числівники *п'ять – десять, одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять – дев'яносто, сто, двісті – дев'ятсот, двоє, обоє, троє, четверо, п'ятеро* (і далі) в називному і знахідному відмінках мають при собі іменники у формі родового відмінка множини (*п'ять зошитів, сім кімнат, сто гектарів, семеро студентів*); у непрямих відмінках ці числівники узгоджуються з формами іменників (*п'ять зошитів, п'ятьма зошитами, сімома кімнатами*);

4) неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька, кільканадцять, стонадцять, кількадесят* поєднуються з іменниками, як кількісні, починаючи з *п'ять*, і збірні числівники (п. 3); числівники *багато, небагато, мало, немало, чимало* мають при собі: а) іменники на позначення обчислювальних предметів і понять у формі родового відмінка множини (*багато студентів, мало зошитів*); б) іменники на позначення не обчислювальних предметів і понять у формі родового відмінка однини (*мало досвіду, багато піску*);

5) невідмінювані числівники *півтора, півтори* вимагають після себе форми родового відмінка однини іменників (*півтора гектара, півтори години*); у непрямих відмінках іменники виступають у властивих їм формах множини (*на півтора гектарах поля, обмежитися півтора годинами занять, без півтора відер води*).

Особливості вживання прийменника – *по*. В українській мові цей прийменник вживається значно рідше, ніж у російській. Наприклад: *курсова робота з інформатики, проректор з наукової роботи, відсутній через хворобу*.

Фразеологічні норми визначають умови вживання стійких сполучень слів – фразеологізмів. Наприклад: *Кидатися в очі* замість *впадати у вічі, їти куди очі дивляться* замість *їти навмання, світ за очі*.

Стилістичні норми – регулюють добір мовних засобів відповідно до їхнього стилістичного забарвлення та стилю мовлення. Вони поширюються здебільшого на випадок вибору варіантних засобів мови. Наприклад, як краще сказати *пишімо швидше* чи *пишім швидше*; яке слово доречніше – *помітити* чи *завважити*. Стилістичні норми визначаються метою і сферою спілкування, тобто функціональними стилями літературної мови.

Наприклад:

1) Для офіційно-ділового стилю характерні слова, сталі словосполучення, які будуть недоречні в розмовно-побутовому мовленні: *після закінчення терміну, санітарно-епідемічний стан, трудова діяльність*;

2) Нерозрізнення паронімів: *засвоїти – освоїти; рівний (однаковий) – рівний (без виступів, нерівностей)*;

3) Мовленнєва надмірність, вкраплення слів, непотрібних зі смислового погляду: *Приклади, наявні в таблиці, показують... - Приклади показують...; Після поновлення вже існуючого об'єкта ... - Після поновлення об'єкта ...*

4) Тавтологія: *Поряд з цими ознаками є і ряд інших ... - Поряд з цими ознаками є й інші ...*;

5) Вибір форм множини й однини: *Два і більше варіанта; три і більше форм*;

6) Узгодження слів у реченні: *Даний розділ розповідає про відкриття, роботі та збереженні документа- У цьому розділі описані процедури відкриття і збереження документів, а також роботи з ними*;

7) Нанизування однакових форм: *Для виконання завдання розстановки індексів значень - Щоб розставити індекси значень...*

Орфографічні норми охоплюють правила написання слів та їх частин. Наприклад: *св'ято* замість *свято*, *легкий* замість *лехкий*.

Пунктуаційні норми регулюють уживання розділових знаків на письмі. Функція розділових знаків – або виділяти частину тексту в середині речення, або відділяти одну частину від іншої. Отож, розділові знаки поділяються на видільні (відокремлювальні) та віддільні. Видільні – це дужки, кома, тире й лапки. А до віддільних належать крапка, знак оклику, знак питання, крапка з комою, три крапки. Кома й тире можуть виступати і як видільні розділові знаки (при одноразовому використанні), і як віддільні (при парному використанні).

Одним із показників досконалості кожної літературної мови є сталість норм. Цьому не суперечить така риса норми, як історична змінність. У ході розвитку літературних мов на зміну застарілим явищам приходять нові, проте історична змінність норми поєднується з її відносною стабільністю, без якої було б неможливе повноцінне існування мови. Наприклад: *Обережно: діти!* — *Обережно, діти; Сонце зігрівало усе поле, берег, ліс.* — *Сонце зігрівало усе: поле, берег, ліс.*

5. Словники у професійному мовленні. Типи словників

У мовознавстві існує спеціальний розділ, що займається теорією і практикою укладання словників, – **лексикографія**.

Лексикографія (від грец. *лексикос*– словник, *графо*– пишу) як галузь мовознавчої науки поряд із розв'язанням важливих теоретичних проблем словникової роботи задовольняє практичні потреби суспільства в словниках різних типів і різного призначення. Тобто **лексикографія – це наука, що займається не лише розробленням теорії укладання словників, але й добиранням, упорядкуванням та описом різноманітних словникових (лексикографічних) матеріалів**. У цій науці нерозривно пов'язані й взаємно зумовлені два аспекти – теоретичний і практичний, прикладний.

Між лексикографією та іншими мовознавчими дисциплінами існує тісний зв'язок. З одного боку, лексикографія становить матеріальну базу лінгвістичних досліджень, а з другого – своїми досягненнями лексикографія завдячує розвитку суміжних із нею галузей науки про мову. Словники виконують **інформативну функції**: вони універсальні інформаційні джерела для розуміння того чи того явища та найпевніша консультація щодо мовних норм.

Про важливість такої довідкової літератури свідчить давність її походження. Практичне словникарство виникає 4 тисячі років тому. Так, перші перекладні словники з'являються в Китаї (XV ст. до н.е.), в Давньому Єгипті (XVIII ст. до н.е.). Перші тлумачні словники створено в Китаї (III ст. до н.е.), в Японії (VIII ст. до н.е.). Перші словники східних слов'ян – їх називали в той час лексиконами, алфавітами або тлумаченнями – були здебільшого зібраннями іншомовних і застарілих слів. **Словники української мови почали з'являтися у XVI ст. Першими такими словниками були «Лексис» Лаврентія Зизанія і словник Памви Беринди «Лексикон словенороський», видані 1627 р. в Києві, в якому слова старослов'янської мови перекладалися на тогочасну українську книжну мову.**

Першим словником, що фіксував лексику нової української літературної мови, був невеличкий (близько 1 тис. слів) словничок, доданий до першого видання «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.). Подібний словничок під назвою «Краткий малороссийский словарь» (1130 слів) було додано до першої граматики української мови О. Павловського (1819 р.).

Чимало словників видано у XI – XX ст. Сьогодні вони – пам'ятки минулого в історії розвитку мови, її лексичного складу.

Визначним явищем української лексикографії був ґрунтовно підготовлений 4-томний «Словарь української мови» (1907 – 1909 рр.), упорядкований Б. Грінченком. У ньому понад 70 тис. слів. Цей словник не втратив свого значення і нині.

Сучасна лексикографія представлена численними й багатоплановими словниками.

Словникова продукція залежно від складу лексичного матеріалу й способу його опрацювання буває різних типів. Слід розрізняти **енциклопедичні** словники та словники **філологічні** (лінгвістичні). **Енциклопедичні** фіксують і пояснюють не слова, а пов'язані з ними чи іншими словами (як назвами відповідних явищ) відомості з різноманітних галузей знання, науки, мистецтва, виробництва, політичного життя тощо. До великих енциклопедичних словників належить «Українська Радянська Енциклопедія» (в 17-и томах).

Що ж стосується **філологічних** словників, то вони мають кілька різновидів, але об'єктом опису в них завжди є слово, яке може аналізуватися з погляду походження, семантики, правопису, наголошування тощо. Вони бувають 1-, 2- та кількомовними.

У **перекладних словниках** до кожного слова, що перекладається, подається відповідне слово іншої мови.

Тлумачні словники з'ясовують основні прямі та переносні значення слів певної мови, належність їх до певних стилів, частоту вживання тощо.

Етимологічні словники з'ясовують походження слів, їх найдавніші корені, а також розвиток значення слів, зміни у їх будові.

Історичні словники подають у текстах і пояснюють слова, що вживалися у мові раніше й зафіксовані в її писемних пам'ятках.

Орфографічні словники подають нормативне написання слів.

Словник іншомовних слів дає пояснення слів і термінів іншомовного походження, що ввійшли до складу української літературної мови.

Синонімічні словники подають згруповані в синонімічні ряди слова – синоніми.

Фразеологічні словники пояснюють значення і вживання стійких сполучень слів.

Термінологічні словники подають значення термінів з певних галузей знань.

Відомі й інші типи словників: мови письменників, власних імен, прізвищ, топонімічні словники, словник антонімів, паронімів тощо.

Для студентів різних профілів навчання серед словників особливо важливими є:

- Тлумачні словники, оскільки вони універсальні за своїм змістом. У них можна довідатися про значення слова та його відтінки, правопис і наголошення, особливості сполучуваності слова й ін.

- Словник технічної термінології /Упор. Ю.Трихvilів, І.Зубков – К.: Інститут енциклопедичних досліджень, 2008.

- Російсько-український науково-технічний словник /Укл. В.Перхач, Б.Кінаш. – Львів, 1997.

- Російсько-український словник з інженерних технологій / Уклад. М.Ганіткевич, Б.Кінаш. – Львів:Ліга – Прес, 2005.

-Українсько-англійський науково-технічний словник / Уклад. М.Савлук – К.: Наукова думка, 2008.

- Новий російсько-український політехнічний словник / Уклад. М.Зубков – Харків:Гриф, 2005.

Клименюк Т. М., Проскуряков В. І., Ковальчук Х. І. Ілюстрований словник архітектурних термінів. — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010.

Російсько-український та українсько-російський словник термінів будівництва й архітектури в 2 тт. Том 1: Російсько-український словник термінів будівництва й архітектури / С. Жуковський, Р. Кінаш, Л. Полюга, В.Базилевич. За ред. Р. Кінаша – Львів: Ліга-Прес, 2005.

Економічний словник-довідник / За ред. проф. С.В. Мочерного. – К., 1995.

Словник фондового ринку / Автори-укладачі: А.Т. Головка, В.Ф. Кобзар, О.О. Науменко та ін. – К., 1999.

Словник термінів інформаційних систем та технологій / В.Д. Дербенцева, Д.Є. Семьонова, О.Д. Шарапова. – К.: ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2008.

Словники відіграють величезну роль у піднесенні мовної культури, саме тому при засвоєнні норм української літературної мови, оволодінні українською лексикою та стилістичним багатством мови, кращому висловленні своєї думки слід працювати зі словниками.